

Uspon i pad nove klase*

IVAN KUVAČIĆ
Odsjek za sociologiju
Filozofski fakultet,
Zagreb

UDK: 316.343
Izvorni znanstveni rad
Primljeno: 1. 12. 1993.

Propast Sovjetskog sistema nije izazvao unutarnji ili vanjski neprijatelj. U stvari otvoreni napad neprijatelja vjerojatno bi bio pomogao tom sistemu da produži svoj život. Glavni razlog raspada bila je ubrzana ekonomska stagnacija i kriza u uvjetima kapitalističkog okruženja, a dublje uzroke tih pojava treba tražiti u političkoj sferi, to jest u slabostima komunističkog jednopartijskog monopola moći. Iscrpljujući učinci takve organizacije moći neizbježno su vodili u krizu i raspad cijelog sistema. Tragični rezultat tog procesa dobro je ilustriran onim što Hegel označuje kao »lukavstvo uma«. Povijest djeluje preko posrednika koji često nisu svjesni onoga što rade.

Vlast i privilegije Boljševičke klase počivale su na monopolu moći i na administrativnim položajima. Danas ta klasa nije izgubila samo svoju moć i legitimnost nego također i ugled koji je nekada imala. To ipak ne znači da je izgubila sve položaje, funkcije i privilegije. Za nju je stoga važno pitanje: koje nove političke i ekonomske mogućnosti se pružaju članovima te klase u post-komunističkim društvima? Tko od njih ima najviše izgleda za uspješnu prilagodbu u novim uvjetima? Kako njihovo prilagođavanje na nove uvjete utječe na formiranje novog sistema? Traženje odgovora na ta pitanja upućuje na daljnja konkretna istraživanja.

Kraj našeg stoljeća odvija se u znaku raspada društvenog sistema koji je začet oktobarskom revolucijom. Premda je to očito i nesumnjivo, još uvijek izaziva čuđenje i nedoumice, osobito među analitičarima političkih zbivanja i teoretičarima društvenog razvoja. Neki od njih idu tako daleko da pitaju, kome je pobjeda Antifašističke koalicije u Drugom svjetskom ratu bila korisnija, Nijemcima ili Sovjetima. Prvima je slom nacističkog sistema donio velike nevolje, no, s druge strane, to je otvorilo takve razvojne mogućnosti da su brzo došli u vodeći položaj, dok su drugi kao ratni pobjednici sačuvali i učvrstili totalitarni sistem, što ih je dugoročno vodilo i dovelo do potpunog privrednog i društvenog sloma.

Kako se dogodilo da su se pobjednici iz rata pretvorili u gubitnike u miru? čime se objašnjava da društveni pokret, koji je snažno potresao svijet, tako nenadano i neslavno napušta scenu?

To su tako krupna pitanja da ne treba očekivati brze odgovore, posebno ne od onih koji su neposredni učesnici zbivanja. Tek kad se smire previranja i izide iz prijelaznog razdoblja, koje je bremenito mnogim problemima pa i vjerojatnošću izbijanja ratnih sukoba, biti će mogući potpuniji odgovori.

Za sada su moguća preliminarna istraživanja koja uključuju prikupljanje materijala i pronalaženje pristupa koji vode do pravih odgovora. U tome ima zastranjivanja kao što je uvjerenje da rješenje zagonetke valja tražiti isključivo u oblasti ekonomije, odakle su proizašli mnogobrojni neuspjeli pokušaji njenog reformiranja. Prošlo je dosta vremena dok se došlo do spoznaje da dinamika razvoja sovjetskog sistema nije determinirana ekonomijom, već voljom politokracije, odakle slijedi da kritička teorija tog društva nema osnovu u političkoj ekonomiji, već u političkoj znanosti o elitama.

Što to konkretno znači? To znači da je uspostavljanje sovjetske vlasti tržišna ekonomija zamjenjena komandnom ekonomijom; na mjesto maksimacije profita dolazi maksimacija moći, odakle slijedi da razumijevanje sistema polazi od proučavanja rasta i učvršćivanja nove vladajuće klase.

* Termin »nova klasa« u nas je prvi upotrijebio Milovan Đilas u knjizi koja je tkao naslovljena.

Razvoj i struktura nove klase

Kako, na kojoj osnovi nastaje nova vladajuća klasa?

Za razliku od klase kapitalista, koja se razvija u krilu starog sistema oko novih proizvodnih pogona, (kapetani i baroni industrije!) nova klasa se formira oko komunističke partije u toku zauzimanja i učvršćivanja vlasti. Dok prvi ostvaruju uspon po liniji privredne efikasnosti, za druge je mjerilo »politički kriterij«, to jest poslušnost partijskom vrhu. U prvom slučaju na vodeće funkcije dolaze sposobni privrednici, a u drugom aparatčiki koji izvršavaju direktive. Stvara se podanički mentalitet u kojem je isključena kontrola odozdo prema gore. Stoga je neizbježno neprekidno dupliranje nadgledanja i kontrole, na čemu izrasta glomazan upravni aparat i što vodi razbijanju društva na dva suprotstavljena dijela: na jednoj strani je despotska država s mnogobrojnim vojnim i civilnim uredima i službama, a na drugoj su podanici.

Ako je stanje takvo, biti će uputno da upoznavanje nove klase počnemo s analizom aparata vlasti. To je sugestija onih teoretičara koji kažu da se sovjetski aparat vlasti može podijeliti na dvije grupe: u prvu grupu spadaju oni koji se neposredno bave ljudima, a u drugu oni koji nisu u neposrednom kontaktu s ljudima nego s papirima. Time je **politička elita** odvojena od **birokracije**.

Ljudi prve grupe potčinjavaju sebi birokratski aparat pomoću direktiva koje su češće usmene nego pismene. Djeluje se prema okolnostima, jer nema čvrstih pravila na koja bi se mogao svatko pozvati, što znači da **sovjetsko društvo nije pravno društvo**, već mu odgovara voluntaristički sistem vlasti i uprave, što odražava težnju rukovodilaca da izbjegnú odgovornost.

Prva grupa ima vodeću ulogu kako u toku oružane revolucije tako isto u vrijeme velike izgradnje tridesetih godina. Jedinstvo je čuvano brutalnim likvidiranjem svake opozicije, čemu je pogodovala okolnost da su se i oružani prevrat i izgradnja zemlje odvijali po zakonima ratnog vremena kao juriš na tvrđavu koju se mora zauzeti pod svaku cijenu.

U toku stabilizacije vlasti u prvi plan sve više izbija **druga grupa**, to jest **birokracija**, ali ne kao racionalna organizacija, koja djeluje u skladu s pravilima i propisima, već kao instrumenat iza kojeg je ušančen interes prve grupe. To je vješt postupak tehnike vladanja: aparat preuzima funkciju gromobrana, dok stvarni uzročnici loše politike ne snose nikakvu odgovornost, već se često i sami pridružuju kritičarima birokracije.

Slabljenje moći partijskog sekretara u poduzećima i ustanovama pouzdan je znak krize voluntarističkog ili »mafijaškog« tipa vladanja, što je ujedno nagovještaj probijanja na scenu **treće grupe**, ili treće frakcije upravljača na čelu s direktorima, menadžerima i ekspertima svih vrsta, koju najbolje označava termin **tehnokracija**. Ona je značajna ne samo kao nosilac tehničkog progresa, već i kao vrh sante iza koje je na pomolu snažan blok srednjih slojeva.

Nomenklatura

Nema sumnje da prva grupa predstavlja tvrdo jezgro nove klase. To je »politička elita«, koja se u dokumentima za internu upotrebu označava i precizira terminom »**Nomenklatura**«. Ona je određena kao »spisak upravnih mjesta, tako isto i spisak ljudi koji zauzimaju ta mjesta i stoje u rezervi za ta mjesta«. Prema procjeni Voslenskog u SSSR-u je 1980. bilo približno 750.000 članova Nomenklature. To su aktivni članovi ili nosioci funkcija. Kad se tom broju dodaju članovi njihovih porodica, ima ih oko 3.000.000, što čini 1,5% od ukupnog stanovništva. Nomenklatura je »uža partija«, dok je cjelokupna partija, »šira partija« imala između 15.000.000 i 20.000.000 članova, dakle oko 10% stanovništva.

Dinamika formiranja i djelovanja Nomenklature ima dvije glavne etape. U **prvoj etapi**, koja se u Sovjetskom Savezu poklapa sa Staljinovom diktaturom, CK direktno imenuje ru-

kovodioce koji imaju velika ovlaštenja, a lokalni aparat im je potpuno potčinjen. Mobilizacija ljudstva je slična onoj iz rata; nužno uključuje razobličavanje neprijatelja, kojeg se mora pronaći i koji redovito mora platiti ceh, a koncentracioni logori su nužna dopuna tog sistema. Već sama terminologija, koja se koristi u tom razdoblju, jasno ukazuje na vojni karakter organizacije. Staljin jednom zgodom napominje da partija ima između 3.000 do 4.000 generala, 30.000 do 40.000 oficira i 100.000 do 150.000 podoficira.

To je vrijeme masovnog terora za koji se kaže da ima odgojnu funkciju, jer prisiljava stanovništvo da prihvata vrijednosti koje mu nameće partija. Teror je usmjeren i prema rukovodiocima i to u prvom redu prema njima, što potvrđuje podatak da je vjerojatnost da će rukovodilac biti uhapšen i strijeljan kao izdajnik deset puta veća u poređenju s drugim građanima. Kaže se da je to »bič koji sprečava sklerozu« stalnim odstranjivanjem umornih i neefikasnih i dovođenjem na njihova mjesta mladih i svježih, čime se dinamizira funkcioniranje glomaznog aparata. Odatle slijedi da Staljinov teror nije aberacija, uvjetovana perverznom karakterom njegove ličnosti, već su njegova lična svojstva bila dobro usklađena sa zahtjevima sistema koji je stvorio. Zanimljivo je da Mao stavlja teror na »razinu socijalnog zakona« komunističkog sistema i dodaje da bi »kulturnu revoluciju« trebalo ponavljati svakih dvadeset godina da bi se spriječilo starenje i skleroza sistema.

Druga etapa u razvoju Nomenklature počinje s odbacivanjem kulta ličnosti, što je vanjski izraz napuštanja politike državnog terora prema članovima Nomenklature. Praćeno je modifikacijom ideologije koja odbacuje utopijske elemente marksizma i uvodi doktrinu »realnog socijalizma«. Sve se u posljednjoj liniji svodi na jačanje moći vladajuće elite i na njenu težnju da se uvijekvjeći postojeće stanje. Prelaskom iz herojske zone visokog rizika u fazu mirnodobske stabilizacije bitno se mijenjaju životni uvjeti upravljača. Nije dovoljno reći da je raniji rukovodilac stalno visio o koncu, dok ovog novog ništa ne ugrožava, već tome treba dodati da je i vrijeme drukčije, da se iz razdoblja velikih preokreta i uzbuđljivih potresa ušlo u fazu svakodnevnog uhlebljavanja i ubitačnog sivila.

Dok je sa gledišta sigurnosti i neposrednih interesa rukovodilaca i njihovih porodica druga etapa povoljnija od prve, to isto se ne može reći, ako se čitav proces razmatra s gledišta dugoročnog razvoja sistema i formiranja njegove vladajuće klase. U tom slučaju se pokazuje da je prva etapa povoljnija od druge. Naime, dok je postojala oštra konkurencija među rukovodiocima i dok su oni pretežno dolazili iz nižih slojeva stanovništva, dotle je dinamika sistema išla po uzlaznoj liniji. Na desetine i na stotine tisuća je izgubilo i vlast i živote, pa ipak, usprkos tome, iz svega toga je proizašao vrlo brojna i moćan vladajući sloj. Na to »oštro ispadanje« ili »mrtvu trku« komandne ekonomije može se gledati kao na svojevrsni pandan kapitalističke konkurencije. Kad je to prestalo, to jest, čim se iz prve faze prešlo u drugu, nastupila je stagnacija i kriza.

Selekcija kadrova i odnos prema državi

Budući da je razvoj nove klase najuže povezan s razvojem i organiziranjem partije, pričem se ima u vidu »užu partiju« ili Nomenklaturu, neposredno se nameću dva pitanja: prvo se tiče ulaženja u Nomenklaturu, a drugo odnosa prema državi.

Ulaženje u Nomenklaturu odvija se po liniji političke kvalifikacije, što znači da nisu važna stručna i ljudska svojstva kandidata, već je važan odnos prema režimu i rukovodstvu. Na ključne položaje dolaze ljudi koji slušaju i izvršavaju direktive. Na taj način stvara se tip funkcionara bez vlastitog uporišta. On je nesiguran i privremen jer, čim izgubi povjerenje vrha, njega će odbaciti i zamijeniti. Važno je shvatiti da takvo funkcioniranje nije ni slučajno ni proizvoljno, već je sastavni dio sistema u kojem upravljači nisu privatni vlasnici, nego svi zajedno tvore »klasu kolektivnih vlasnika«, koja upravlja kao hijerarhija, to jest na osnovi sistema položaja koje njeni pripadnici zauzimaju u raznim sektorima jedinstvenog reprodukcije

tivnog procesa. To znači da je osobni interes svakog člana te klase nužno posredovan kolektivnim interesom te klase kao cjeline. Konačan ishod je diktatura u kojoj je sve stavljeno pod striktnu kontrolu vođe, koji, da bi se održao, stvara masovnu armiju javnih i tajnih doušnika kao glavnog uporišta u obračunu s protivnicima u partiji i izvan nje. Budući da uspon i karijera ovise o revnosti u otkrivanju neprijatelja, probijaju se lukavi i bezobzirni ljudi, većinom iz nižih slojeva, koje odlikuje bezrezervna podrška despotu.

Odnos prema državi je vidljiv iz samog određenja Nomenklature kao spiska glavnih upravnih mjesta kojem odgovara spisak glavnih upravljačkih kadrova. Sistem sigurnosti s tajnom policijom potpuno pripada Nomenklaturi isto kao i diplomatska služba. Trupe unutarnjeg poretka i pogranične trupe potpuno su odvojene od Armije i stavljene pod komandu Tajne službe i Ministarstva unutarnjih poslova. Ne samo u armijskim jedinicama, već u svakoj administrativnoj jedinici, tvornici, školi, bolnici itd. postoji takozvana »prva sekcija«, to jest ekspozitura tajne policije. Ukratko, mreža Nomenklature je tako sveobuhvatna i tako striktno hijerarhijski postavljena da njeni članovi kao nosioci funkcija nemaju nikakvo pravo, već su samo povjerenici kolektivne volje, čime se osigurava monopol vladanja i presjeca u korijenu svaki pokušaj njegovog ograničavanja. Uspostavljanjem lične diktature sva vlast dolazi u ruke jednog čovjeka, koji sam određuje pravila i kontrolira sva sredstva utjecaja i nasilja pomoću odabranih pojedinaca.

Vrh — Sredina — Dno

Dok se za razumjevanje odnosa prema državi može poći od samog određenja Nomenklature, dotle je odnos vladajuće klase prema ostalim društvenim grupama tako zamagljen da ga je vrlo teško odrediti. Naime, ako su doista na jednoj strani vladar i administracija, a na drugoj svi podanici, koji su međusobno izjednačeni u svom bespravljju i potčinjenosti, tada se ne može govoriti o klasnom društvu u smislu u kojem je taj termin uobičajen, već o situaciji koja podsjeća na društva orijentalnog despotizma. Klase su razbijene i vlast stoji nasuprot masama ljudi koje ne povezuje svijest o zajedničkim interesima; one su transformirane u masu posredstvom represivnog homogeniziranja cjelokupnog stanovništva kojem se oduzima pravo bilo kakvog organiziranja i aktivnosti izvan neposredne državne kontrole.

Takvo stanje je moguće jedino u uvjetima stabilnosti sistema. Čim se stabilnost naruši, smjesta izbija na površinu linija razgraničenja između suprotstavljenih društvenih grupa. Smjesta se pokazuje da i u boljševičkom sistemu između vrha i dna postoji sredina. Ona je slaba i nerazvijena, i baš zbog toga komunisti su u uvjetima odlučnog rušenja feudalnog sistema lako neutralizirali srednje slojeve i time stvorili osnovni preduvjet za realizaciju svog programa. Još ni danas, nakon raspada sistema, u Rusiji i ostalim zemljama bivšeg Sovjetskog Saveza srednji slojevi nisu značajnije izdvojeni iz opće mase stanovništva ni politički ni kulturno.

Ako se ovo razmatranje stavi u historijski kontekst, dolazi se do zaključka da odnos prema srednjim slojevima približava sovjetski sistem orijentalnom despotizmu. Stvar je u tome što despocija, koja izrasta iz zajedništva izoliranih jedinki, guši samostalnost i inicijativu ljudi. Zbog toga na Istoku nema srednjih slojeva u onom smislu u kojem oni postoje na Zapadu, gdje centralna vlast nastupa kao arbitar među slojevima, pri čemu često podržava srednje slojeve u njihovom suprotstavljanju feudalcima. Treba se samo prisjetiti da su zanatlije bili najbrojniji i najrevolucionarniji dio Pariza za vrijeme Francuske revolucije i isto tako da su zanatlije i slobodni seljaci bili okosnica Kromwellove armije. Naprotiv, u Rusiji se zanati nisu uspjeli odvojiti od poljoprivrede, već su sačuvali oblik kućne radinosti. Ne samo da nije bilo samostalnog zanatstva u evropskom smislu riječi, već je i trgovački stalež bio slabo razvijen i nesamostalan. Time se Rusija približavala tipičnom despotičkom društvu,

kakav je bio drevni Egipat, gdje je privatna, samostalna radinost bila minimalna i gdje je trgovina bila u rukama države koja je upravljala cjelokupnom proizvodnjom.

Da li pokušaji reformiranja boljševičkog sistema narušavaju homogenizaciju stanovništva? Kako su na te pokušaje reagirale pojedine društvene grupe? Za odgovore na ta pitanja neka nam posluži analiza situacije u Sovjetskom Savezu sedamdesetih i osamdesetih godina.

Naglašena težnja za decentralizacijom bila je očito uperena protiv centralne upravljačke elite koja monopolizira donošenje svih bitnih odluka ekonomskog i društvenog razvoja. Za reformu su bili zainteresirani srednji i niži slojevi vlasti, jer su nalazili svoju šansu u potiskivanju stare staljinističke garniture. No, oni su u tome bili kolebljivi i neodlučni jer, makoliko težili za većom samostalnošću, s druge strane, oni nikako ne žele narušiti sve veze zavisnosti od centralne vlasti, što bi značilo i rušenje veza zaštite, kada dođe do neizbježnog sukoba s radnicima.

Najveću i najneposredinu korist od reformskih promjena imali su tehnički eksperti, te niži i srednji menadžeri, dakle oni brojni slojevi koji neposredno rukovode s radnicima i koji se opskrbljuju u istim dućanima u kojima i radnici. Njihov standard je naglo počeo rasti i to naočigled brojnog manuelnog radništva. Upravo taj momenat vješto koristi upravljački vrh u izvođenju protureformskog udara. Lukavo istupa kao zastupnik radništva od novopečenih skorojevića koji se bogate na njihov račun.

Naravno, ovdje ne treba ispuštati iz vida da je uspjeh reforme otvarao perspektivu efikasnije proizvodnje s manjim brojem radnika, pa prema tome i s porastom nezaposlenosti. To je bila osnova na kojoj je upravljačka elita, neposredno prije konačnog sloma sistema, našla podršku među najnižim slojevima u svom nastojanju da osigura status quo blokiranjem razvoja srednjih društvenih slojeva.

Dno socijalne piramide, sastavljeno od radnika i seljaka, ne samo da je osnova iz koje izrasta upravljački vrh, već je i ideološki privilegirano, jer je riječ o državi radnika i seljaka. No, to su simbolične prednosti koje poprimaju sasvim iluzorni karakter čim ih se usporedi s težinom stvarnog položaja ovih slojeva. Stoga je nezaobilazno pitanje, odakle podrška režimu koji nimalo ne preza s primjenom grubog terora prema svakome tko mu se suprotstavi?

Ako razmotrimo seljaštvo, brzo ćemo shvatiti, da je za njih mjerilo ono što napuštaju, a to je većinom neljudski položaj kmeta, koji je stoljećima tavorio na samom dnu života bez ikakve perspektive. Seljacima se odjednom otvorio put u gradove, u koje su masovno nahrupili. Oni se uključuju u industrijske kolektive koji izrastaju na njihovoj radnoj snazi. Njihov novi položaj nije lagan, no za njih je najvažnije da se njihovoj djeci širom otvaraju vrata mnogobrojnih škola i drugih ustanova, pa oni masovno ulaze u državne službe i time ostvaruju maksimalnu socijalnu promociju.

Tako je sa seljacima. A što je s radnicima, kakav je njihov položaj i perspektiva? Na prvom mjestu je socijalna sigurnost, što znači da se ne gubi posao zbog lošeg rada i nestručnosti. No, s druge strane, uz pravo na rad postoji i obaveza rada, koja se nameće administrativno, pa je vrlo teška promjena radnog mjesta po vlastitom izboru, a osim toga, radnik koji je tri mjeseca bez posla, ako ne prihvati ponuđeni posao, može biti upućen na prisilni rad. Nema mogućnosti organiziranja van kontrole države, pa se otpor radnika svodi na nedisciplinu, nedolaženje na posao, zabašavanje, smanjivanje intenziteta rada, spontane štrajkove, lošu kvalitetu, krađu, što silno blokira razvoj i stavlja upravu u tešku situaciju. Umjesto ekonomske prinude na bazi profita, što osigurava napredak, osigurana je puna zaposlenost uz proizvodnju stagnaciju, pred kojom su sve administrativne mjere gotovo bespomoćne.

Uvjeti razvoja nove klase

Iz prethodnog razmatranja donekle je jasno kakvi su bili uvjeti formiranja vladajuće klase u socijalističkim zemljama. To se događa za vrijeme industrijalizacije i urbanizacije slabo razvijenih područja, kada milionske mase seljaštva napuštaju sela i dolaze u gradove. Taj proces organizira revolucionarna vlast pod vodstvom komunističke partije, koja služi kao okosnica oko koje se razvija nova vladajuća klasa.

Koje su bitne karakteristike tog procesa iz perspektive stvaranja nove vladajuće klase?

Prvo je relativna kratkotrajnost tog procesa. U toku nekoliko desetljeća u svim tim zemljama potpuno su bile formirane vladajuće garniture. Drugo, što upada u oči, je veličina tih garnitura i enorman broj administrativnog, zaštitnog i ostalog neproizvodnog osoblja koje taj sistem proizvodi. To je posebno uočljivo u usporedbi s evropskim kapitalističkim zemljama, gdje se vladajuća klasa razvija u toku nekoliko stoljeća i gdje sama unutarnja logika sistema stalno drži broj neproizvodnog stanovništva na najmanjoj mogućoj mjeri.

Druga karakteristika je vojni ili poluvojni karakter tog procesa, koji je određen kako samim ritmom zauzimanja i uspostavljanja vlasti tako isto imperativima »komandne ekonomije« koja se na to nastavlja kao osnova državnog sektora na kojem izrasta nova klasa ili »klasa kolektivnih vlasnika«, kako je neki zovu.

Međutim, spomenuta sintagma sadrži nedoumice, koje su tokom vremena sve više dolazile do izražaja. Može li grupa promicati svoje interese na isti način kako to čine pojedinci? Zar pojedini članovi grupe ne očekuju da drugi članovi grupe ostvare zajednički interes? No, s druge strane, može li se negirati kolektivna akcija koja leži u osnovi mnogih velikih podviga? Problem se može riješiti, ako mu damo kondicionalni oblik, pa kažemo »grupa u kojoj svaki očekuje da drugi plati cijenu može prerasti u grupu u kojoj ljudi dolaze do uvjerenja da djeluju radi svoje lične koristi«. U tom slučaju izgleda da svi djeluju nošeni »kolektivnim osjećajem«. Kad se taj osjećaj »istopi«, pojedinci, članovi grupe, ne žele platiti cijenu, već očekuju da to učini netko drugi. Upravo to se događa nakon prelaska iz etape velikih promjena i potresa u etapu stabilizacije: realan postaje samo osobni interes, dok zajednički interes poprima oblik čiste apstrakcije. Zbog toga dolazi do snižavanja intenziteta izmjene supstance ili do općeg usporavanja vitalnih procesa. To je put kojim treba krenuti u potrazi za objašnjenjem ne samo suprotnosti unutar nove klase, već stagnacije i propasti cjelokupnog sistema.

Ostanemo li na analizi vladajuće klase, što je zadatak ovog razmatranja, tada nije dovoljno reći da su na jednoj strani vladar i administracija, a na drugoj svi podanici, već treba dodati da i među upravljačima prevladava podanički mentalitet. Oni su regrutirani pretežno iz nižih slojeva, slabog su obrazovanja i bez kulturnog zaleđa. Postavljeni na bilo koje mjesto vlasti, ponižavaju se pred svojim šefovima, dok nad potčinjenima otvoreno izivljavaju svoju požudu za vladanjem. Sve je to više-manje poznato, a za razumijevanje situacije mnogo je važnija spoznaja da se takve ljude traži, da su neophodni za adekvatno funkcioniranje sistema: pojedinac dopušta da drugi vrši nad njim nasilje jer on sam sudjeluje u nasilju nad drugim. To je način na koji se ostvaruje vlast kolektiva nad pojedincima, na čemu počiva totalitarni sistem.

Dakle, vladajuća klasa totalitarnog sistema ima moć i vlada kao hijerarhijska cjelina. U tom svojstvu ona je osnovica cjelokupne vlasti i uprave. Čvrsta vezanost uz organizaciju i stroga potčinjenost partijskom vrhu daje joj veliku snagu, koja dolazi do izražaja u zauzimanju vlasti i stvaranju snažnog državnog aparata. No, s druge strane, u uvjetima mirnodobskog razvoja, to postaje glavna slabost, koja blokira razvoj i stabilizaciju vladajuće klase. Time se vraćamo onome od čega smo počeli ovo izlaganje, to jest ponovo pitamo, kako se dogodilo da su se pobjednici iz rata pretvorili u gubitnike u miru, odnosno što leži u osnovi dezintegracije i raspada nove klase koja je stupila na scenu pobjedom Oktobarske revolucije?

Gdje su uzroci stagnacije i krize

Usprkos egalitarnoj ideologiji pripadnici nove vladajuće klase u svim socijalističkim zemljama bili su značajno izdvojeni od ostalog stanovništva kako po društvenoj moći i tome odgovarajućem socijalnom statusu, tako isto po mnogobrojnim materijalnim pogodnostima i privilegijama, kao što su stanovi, kuće i vile za odmor i rekreaciju, specijalni magazini za opskrbu, posebno organizirana zdravstvena zaštita, privilegiran pristup u elitne institucije obrazovanja, pogodnosti prigodom putovanja u inozemstvo i slično. Sve dobivaju pojedinci na privremeno korištenje i to kao članovi privilegiranog kolektiva, odakle slijedi da svatko od njih u bilo kojem momentu sve to može po odluci rukovodstva izgubiti. U tome doista podsjećaju na funkcionara Istočnih despocija, koji dobivaju posjed na upravljanje i uživanje, što znači da u svakom momentu voljom centralne vlasti mogu biti razvlašteni. Zbog toga se ne treba čuditi što među njima ne nalazimo samostalne ličnosti i što loše prolaze u poređenju s pripadnicima drugih političkih elita. Tako naprimjer, kad »građanski političar« izgubi na izborima, on može održati obećanje, dati ostavku i povući se na svoje imanje. On je time izgubio vlast, no sve drugo mu je ostalo, pa i poštovanje sugrađana. Naprotiv, kad »socijalistički političar« izgubi vlast, on time gubi i sve ostalo, pa i prijatelje, jer sve što ima vezano je za funkciju koju gubi. Ne treba, naravno, ispustiti iz vida ni činjenicu da su boljševički funkcionari, koji su morali napustiti položaj, obično odlazili pred zid.

Da li pripadnici gornjih slojeva imaju prilike da se obogate ilegalno? U tome postoji nesumnjiva sličnost između trgovaca starog Egipta, koji kao faraonski službenici trguju u inozemstvu, i članova neke sovjetske ili kineske trgovačke ili diplomatske delegacije koji obavljaju slične poslove. Oni sigurno imaju priliku da se obogate, a pitanje je kako bogatstvo sačuvati i predati ga potomstvu. Skupljanje i skrivanje zlata, deviza i drugih vrijednih predmeta jedan je od načina. Zatim, to je školovanje i stvaranje društvenih veza, što će omogućiti djeci da slijede primjer roditelja i postanu privilegirani državni službenici. No, sve to ni približno ne pruža takvu sigurnost kakvu pruža privatno vlasništvo, što je razlog da nema ni poduzetništva, ni invencije, ni asketskog odricanja s orijentacijom na proizvodnju i bogaćenje. Naprotiv, nesigurnost vlasništva i stečenog bogatstva čini ljude sklonim besposličarenju i drogiranju. To je, izgleda, glavna boljka svih velikih kolektivističkih sistema kako drevnih tako i suvremenih, zbog čega komparativno proučavanje totalne moći stalno dobiva na aktuelnosti.

Kad se sve to ima u vidu, postaje jasno zašto se iz dana u dan sve više sužavao prostor učvršćivanja vladajuće klase u socijalističkim zemljama. Gledište da je Nomenklatura klasa i to »klasa kolektivnih vlasnika«, moguće je prihvatiti, ali uz određena ograničenja. Naime, njeni članovi su vrhunski moćnici i bogataši sve dok su na vlasti i dok njihova vlast uspješno funkcionira. Čim to prestane, sve dolazi u pitanje, pa i klasni kontinuitet, što već u trećoj generaciji poprima akutni oblik. To su odavno uviđali ne samo istraživači, već i lucidni članovi Nomenklature, koji zbog toga predlažu i brane reformiranje sistema. Njima je jasno da moderno društvo ne može uspješno funkcionirati po principu apsolutne subordinacije. Ono traži veću fleksibilnost. Konkretno, ako se od podčinjenih traži apsolutna poslušnost, oni ne samo da neće biti inicijativni, nego će naći načina da djeluju u suprotnom pravcu, što nužno vodi u stagnaciju i krizu. No, s druge strane, vladajuća klasa tog sistema je vladajuća po tome što upravlja cjelokupnom reprodukcijom društvenog života, ili još preciznije, ona je klasa zato što je upravljanje njen monopol. Otuda slijedi da ta klasa, historijski gledano, brzo dolazi u svojevrsni škripac zbog toga što njeno konstituiranje i jačanje postaje jedna od glavnih zapreka harmoničnog razvoja društva kao cjeline. To početkom sedamdesetih godina poprima oblik dileme:

— Ili nigdje ne odstupati od monopola upravljanja, što je sada i tu najčvršća garancija samoreprodukcije, čega se klasa spontano pridržava, no što je kruto i kratkovidno jer nemi-

novno vodi u stagnaciju i krizu, ili pribjeći strategiji uzmicanja i kompromis što sigurno nije bez rizika, jer se time na vlastitom terenu i u vlasitoj kući otvara prostor za jačanje glavnog suparnika, koji sve više dominira na svjetskom, globalnom planu.

Dilema sedamdesetih godina riješena je u kontinuitetu s dotadašnjim razvojem, to jest uz punu primjenu principa maksimizacije moći, a ne maksimizacije profita. Jedina jasno uočljiva razlika sastojala se u tome što se u to vrijeme veća pažnja posvećuje vojnoj industriji, tako da se dvije posljednje dekade postojanja Sovjetskog Saveza odvijaju u znaku oštrog takmičenja sa Sjedinjenim Američkim Državama na području proizvodnje raketa s nuklearnim glavama i ostalog smrtonosnog oružja. Time se još jedno vrijeme omogućuje primjena stare, provjerene tehnike vladanja, a to je mobilizacija stanovništva u borbi s vanjim i unutarnjim neprijateljima da bi se osigurala pobjeda i blagostanje u budućnosti. Osvajanje Svemira i niza zemalja u nerazvijenim dijelovima svijeta nalazi se u centru ideološke artikulacije.

Međutim, uskoro se pokazalo da vojna opcija ne samo da nije otvorila put koji vodi izlazu iz krize, nego je bila dodatni teret koji je znatno doprinio da je došlo do iznenadnog urušavanja cjelokupnog sistema. Tek tada će u samom vrhu vlasti prevladati pristaše strategije uzmicanja i kompromisa.

Raspad jednopartijskog sistema

Koje su neposredne posljedice raspada jednopartijskog sistema. Ako je »nova klasa« bila vladajuća po tome što je upravljanje bio njen monopol, tada se moglo očekivati da će raspadom tog monopola doći u pitanje sama opstojnost vladajuće klase. Ostavimo za sad otvorenim to pitanje. Ono, što se s mnogo više sigurnosti može ustvrditi, tiče se šanse koju su vodeći ljudi Nomenklature propustili sedamdesetih godina. Tada je još bilo moguće preuzeti rizik i provjeriti, da li u ovom slučaju vrijedi ono što proizlazi iz povijesti kao svojevrsni poučak, a to je da ključ uspjeha velikih državnika leži u tome što im je uspjelo **transformirati vladajuću klasu**, kako poboljšavanjem metoda pomoću kojih se vrši njena regrutacija tako isto i usavršavanjem njene organizacije. Upravo to je bilo u osnovi preobrazbe republičkog sistema u imperijalni, što je izvršio rimski car August, a kasnije dopunio Vespazijan, koji je uveo u senat predstavnike najbogatijih talijanskih obitelji. Slični zahvati stoje u osnovi uspjeha Cromwella, Petra Velikog, Napoleona.

Međutim, raspravljanje o tome, što je bilo moguće a nije ostvareno, slabo će nas pokrenuti naprijed. Važno je naglasiti da do neophodne transformacije nove klase i njene vladavine, u skladu s reformom cjelokupnog sistema, nije došlo sedamdesetih, već su promjene nastupile dvadeset godina kasnije, to jest tek onda, kad se sistem takorekuć raspao. Tek tada se otvara prostor političkom pluralizmu.

Eventualni zaključak, da su događaji potpuno iznenadili i neočekivano »izbacili iz sedla« vladajuću klasu, daleko je od istine. Uporedo sa sve većim produbljivanjem i zaoštavanjem krize vladajuća klasa se tokom posljednjih desetljeća smišljeno i ubrzano povlačila na »rezervne položaje«. U tome je vješto korištena decentralizacija, koja je poslužila kao osnova za pregrupiranje Nomenklature na taj način što su se formirale vladajuće grupe ili elite po republikama i pokrajinama, koje su, da bi se prilagodile i učvrstile, postepeno prihvaćale »nacionalnu platformu«. Time su nastojale istovremeno ostvariti dva politička cilja: s jedne strane, neutralizirati utjecaj nacionalnih partija na njihovom vlastitom terenu, a s druge, blokirati socijalni bunt po liniji spoznaje da društveni sistem u kojem postoje raznovrsna sukobljavanja, što djeluje u raznim pravcima, je u manjoj opasnosti dezintegracije od sistema s jednom jedinstvenom linijom konfrontacije. Prema tome, kada je riječ o pripremanju terena za pojavu nacionalizma, tada ove nacionalno orijentirane »vladajuće garniture« nesumnjivo dolaze na prvo mjesto po svom doprinosu. Upravo tamo, gdje su bile najaktivnije, nakon raspada sistema izbijaju pravi ratni sukobi. Da li će na kraju iz svega toga izvući neku korist,

ili će se pokazati da je nacionalna orijentacija bila fatalna za njihov položaj i perspektivu, to su pitanja na koja se još ne mogu pružiti pouzdani odgovori.

Druga važna okolnost, koja svjedoči da nije bilo velikog iznenađenja, sastoji se u tome što ideje i inicijative za perestrojku nisu došle sa strane, nego iz jezgre najužeg kruga Nomenklature, (Andropov i njegova grupa u KGB-u i oko njega). Stoga se većina naizgled spontanih promjena odvija pod kontrolom centra ili centara. Srušen je samo gornji sloj Nomenklature, dok je srednji, masivni sloj ostao netaknut. Po uredima u Rusiji susrećemo ista lica koja su bila i prije, samo su natpisi promijenjeni. Struktura KGB-a, kamuflirana oblicima demokracije, potpuno je sačuvana. Najviše se govori i piše o menadžerima, no suptilniji promtrači su skeptični. Za njih to nisu menadžeri, nego »morski psi financija i trgovine«. Oni ništa ne stvaraju, već kupuju, prodaju i tako postaju sve bogatiji. »Ako se definitivno učvrsti savez između Nomenklature i Mafije, gotovi smo ne za sedamdeset, već za slijedećih stosedamdeset godina« (Stolženić).

Treća, još važnija okolnost, sastoji se u tome što komunisti, nakon što pretrpe potpuni poraz na izborima, ne ispuštaju osnovne poluge vlasti iz svojih ruku; oni i dalje kontroliraju vojsku i policiju. Time se sprečava da, sukladno zakonu akcije i reakcije, »crveni teror«, koji je vladao pola stoljeća, bude zamijenjen s »bijelim terorom«. To drugim riječima znači da je »kompromisni način« prelaza iz diktature u demokraciju uvjetovan novouspostavljenim odnosom snaga. Taj odnos omogućuje ljudima starog režima da se prilagode novim, parlamentarnim uvjetima. Ne samo da ne ispaštaju zbog svoje uloge u jednopartijskoj diktaturi, nego i dalje obnašaju iste ili slične funkcije u sistemu nove vlasti i uprave, što im pruža mogućnost da učvrste svoj položaj i povećaju imetak. Zbog toga mnogi od njih postaju branioci demokracije.

Takav prelaz iz diktature u demokraciju u novije vrijeme najprije je ostvaren u Španiji nakon Frankove smrti, a sada krajem stoljeća ponavlja se u »bivšim komunističkim zemljama«. Ne u svima, jer u nekima od njih odnosi između vlasti i opozicije su tako zaoštreni da su slabi izgledi za kompromis. Tamo gdje pripadnici vladajuće klase nemaju šanse da se uspješno uklope u novu situaciju, oni ne ispuštaju vlast, već se i dalje održavaju pomoću diktature. U ekstremnim slučajevima, a ima i takvih, uočljivi su pokušaji da se vlast i privilegije očuvaju u starim okvirima koji su prilagođeni novoj situaciji, što znači grubom diktaturom uz neprestano podržavanje i jačanje borbe protiv vanjskih i unutarnjih neprijatelja i to na takav način da se priželjkuje i inicira oružane sukobe koji mogu poprimiti šire pa i globalne razmjere. Glavna korekcija u odnosu na stari okvir svodi se na pomak ideološke artikulacije prema nacionalnom: »nacija« preuzima kontrolu koju je u autentičnom boljševičkom sistemu imao »kolektiv«, tako da najveću opasnost za uspostavljanje demokracije ne predstavlja komunizam, već »kombinacija nacionalizma, populizma i autoritarnosti«. To je osnova na kojoj se uspostavlja savez između tvrde, konzervativne jezgre vladajuće klase i nacionalističke radikalne desnice.

Zaključak

Sumirajući bitne momente u našoj analizi uspona i pada nove klase, ili »klase kolektivnih vlasnika« ponovo naglašavamo da sistem, koji je ta klasa u prvoj polovini i sredinom dvadesetog stoljeća iznjedrila i razvila, krajem istog stoljeća se raspada. Time nastupa duboka i dugoročna kriza koja, s obzirom na bitna svojstva tog sistema, dovodi u pitanje reprodukciju i opstanak nove klase.

Istraživanje uzroka, zbog kojih se to dogodilo i načina kako se to dogodilo, dovelo nas je do spoznaje da je pretpostavka o vanjskom ili unutarnjem neprijatelju, koji svojom snagom i ustrajnošću potkopava poredak i obara vladajuću garnituru, najmanje vjerojatna. Dapače, iz naše analize proizlazi da eventualni otvoreni napad nekog neprijatelja ne samo da ne bi

ugrozio i srušio poredak, nego bi mu, po svoj prilici, bio pomogao da na neko vrijeme produži život. Poredak se raspao, očito, zbog toga što je iz dana u dan zapadao u sve veću stagnaciju, naročito u oblasti ekonomije, a to se pokazalo neodrživim u suvremenom svjetskom okruženju. Međutim, ako se stvari do kraja promisle, dolazi se do zaključka da glavni izvor stagnacije treba tražiti u političkoj sferi, odnosno u jednopartijskom monopoliziranju vlasti. I ne samo to, nego se na to veže druga ključna okolnost koja se sastoji u tome da je taj monopol osnova na kojoj počiva reprodukcija vladajuće klase. Prema tome, ono što se doživljavalo kao jačanje i učvršćivanje klase, vodilo je prema neizbježnom raspadu cjelokupnog sistema. Na kraju je ispalo tragično, no samo za klasu, dok iz povijesne perspektive više odgovara Hegelov termin »lukavstvo uma« (List der Vernunft), jer povijest djeluje preko posrednika, koji često jedva da su svjesni svojih akcija.

Drugi problem, koji smo samo otvorili u ovom izlaganju, tiče se pitanja o položaju i transformaciji nove klase u prelaznom razdoblju. Kakve se nove šanse pružaju pojedinim dijelovima bivše vladajuće klase nakon ukidanja njenog monopola? Koji i kakvi dijelovi te klase imaju najveće šanse da se uspješno prilagode u novoj situaciji? Na ova i mnoga druga pitanja biti će moguće odgovoriti tek nakon što se izvrše konkretna istraživanja i to ne u globalu, već u svakoj zemlji posebno.

Ovdje u zaključku prvog ili uvodnog dijela istraživanja valja istaći da je »povlačenje na rezervne položaje« uvelike izmijenilo situaciju. Ne samo što to svjedoči o izgubljenoj bitci na prvoj liniji, već uključuje otvoreno napuštanje svoje i prihvaćanje tuđe platforme, čime se gubi izvorni legitimitet. Poput kameleona klasa mijenja boju i druga obilježje, da bi se prilagodila situaciji, a njen ugled i utjecaj u narodu približava se nuli. Stoga naslov ovog prvog dijela istraživanja, bar u formalnom pogledu, ima potpuno opravdanje.

LITERATURA

1. Avtorhanov A., Proishozhdenie partokratii, Posev-Verlag, Frankfurt/Main, 1973.
2. Brus W., Storia economica dell' Europa orientale, Editore Ruiniti, Roma 1983.
3. Djilas M., Die neue Klasse, Vienne—Munich, 1957.
4. Lewin M., The Making of the Soviet System, Pantheon Books, New York 1985.
5. Feher—Heller—Markus, Dictatorship over Need, Basic Blackwell, Oxford 1984.
6. Olson M., The Logic of Collective Action, Harvard University Press, 1966.
7. Smith, A. Nationalism in the Twentieth Century, Oxford University Press, 1979.
8. Staljin J., Voprosi leninisma, Moskva 1947.
9. Zaslavsky V., The Neo-Stalinist State, Sharpe, Inc. New York 1982.
10. Zinoviev A., Le Communisme comme realité, L'age d'homme, Paris 1981.
11. Voslensky M., La Nomenklatura, Piere Belfond, Paris 1980.
12. Wittfogel K., Orijentalna despotija, Globus, Zagreb 1988.

THE RISE AND THE FALL OF THE NEW CLASS

IVAN KUVACIĆ

Faculty of Philosophy, Zagreb

A major reason for the collapse of the Soviet system was obviously its rapidly increasing economic stagnation in the mids of capitalist world. A major source of this stagnation, furthermore, was to be found in the political sphere as the consequence of the endemic deficiencies of the communists' one-party monopoly of power. The authority and privileges of the old Bolsevik class rested in its monopoly of power and administrative positions. Today, that class has lost not only its power and legitimacy but also the formal respectability it once enjoyed. This does not mean, however, that it has lost all of its positions, social functions and even privileges. For the remaining members of the class, then, the questions are: What kind of new political and economic opportunities are available within emerging post-communist societies? Who will and will not adapt to a new set of rules, rhetorics, and operating rationales? How will their adaptations affect the system in which they operate?